

EDYTA WOLTER
UKSW, Warszawa

EDUKACJA EKOLOGICZNA W DRUGIEJ RZECZYPOSPOLITEJ

1. WPROWADZENIE

W Drugiej Rzeczypospolitej edukacja ekologiczna realizowana była w ścisłym związku z ideą ochrony przyrody. Pojmowana była jako proces kształcenia i wychowania do ochrony przyrody, cenięcia ponadmaterialnej wartości przyrody, rozumienia miejsca i roli człowieka w środowisku życia. Edukacja ekologiczna stanowiła implikację całokształtu procesu dydaktyczno-wychowawczego, realizowanego w szkołach powszechnych i gimnazjach, a od 1932 roku także w liceach. Realizowana była hasłowo – przede wszystkim w ramach treści kształcenia z przyrody i geografii (krajoznawstwa) w zakresie zarówno postaw ideacyjnych wobec środowiska życia (światopogląd), jak i zastosowania praktycznego. W procesie edukacji ekologicznej kształtowano dyspozycje instrumentalne osobowości w zakresie wiedzy o wzajemnych relacjach organizmów żywych w systemie przyrody oraz między nimi a ich środowiskiem. Co cenne – kształtowano również dyspozycje kierunkowe osobowości, związane z troską i wrażliwością wobec wszystkich istot żywych w biosferze.

Celem artykułu jest analiza źródeł drukowanych, krytyka oraz interpretacja dzieł Marii Arct-Golczewskiej, Zofii Bohuszewiczówny i Wandy Haberkantówny. Stanowią antecedence najnowszych kierunków rozwoju edukacji ekologicznej w Polsce.

2. EDUKACJA EKOLOGICZNA W PODRĘCZNIKACH

MARII ARCT-GOLCZEWSKIEJ (1872-1913), UZUPEŁNIONYCH
PRZEZ JANUAREGO I TADEUSZA KOŁODZIEJCZYKÓW

Maria Arct-Golczewska po ukończeniu studiów napisała książki i atlasy popularyzujące botanikę. Jest autorką książek, które funkcjonowały w praktyce

edukacyjnej w Drugiej Rzeczypospolitej¹ oraz bardzo dobrego podręcznika dla uczniów szkół średnich do nauki botaniki². W przedmowie do pierwszego wydania wyjaśniła, że celem podręcznika jest przekazanie elementarnych pojęć z zakresu nauki o roślinach, a proces nauczania botaniki powinien być realizowany przede wszystkim za pomocą metod opartych na obserwacji – demonstrowaniu przez nauczyciela naturalnych okazów, zjawisk, procesów lub ich modeli oraz ich wyjaśnianiu. Autorka w procesie kształcenia uwzględniła samodzielną pracę ucznia w spostrzeganiu roślin różnymi zmysłami (polisensoryczne poznanie).

W przedmowie do czwartego wydania, które zostało zmienione i poprawione przez Januarego i Tadeusza Kołodziejczykó, zapisano: „przerabiając podręcznik mieliśmy raczej na uwadze więcej nauczyciela niż ucznia. Dla nauki botaniki dla uczniów winny być nie książki, ale rośliny; poza tem bardzo ważną rolę odgrywają ryciny”³. Trzeba przypomnieć, że podręcznik (w tej wersji) służył jako środek dydaktyczny, także w latach następnych⁴, zwłaszcza w procesie wyjaśniania problematyki dotyczącej: nasion lub zarodników i ich kiełkowania, następnie wyglądu różnych roślin, ich budowy (zewnętrznej i wewnętrznej), życia roślin (odżywianie, pobieranie wody i ciał mineralnych, przyswajanie, krążenie soków odżywczych w roślinie, gromadzenie pokarmów, odżywianie pasożytów i roztozczy, oddychanie, wzrost, zjawiska ruchu roślin)⁵.

Dopiero w siódmym wydaniu podręcznika (1923) – w ostatniej jego części, poświęconej problematyce pochodzenia polskiej flory – są treści dydaktyczne dotyczące problematyki związanej z ingerencją człowieka w środowisko życia.

¹ Program Państwowego gimnazjum męskiego polecono podręcznik (dla klasy III i IV) M. Arct-Golczewskiej pt. *Podręcznik do nauki botaniki, cz. I i II*, wyd. IV, zmienione i popr. przez J. i T. Kołodziejczykó. Por. *Program Państwowe gimnazjum męskie im. kr. Zygmunta Augusta w Wilnie (typ humanistyczny z łacina)*, Nakładem Księgarni Stowarzyszenia Naucz. Pol., Wilno 1922, s. 53. Por. Archiwum Akt Nowych w Warszawie; Zespół: Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego; Tytuł jednostki: *Wyposażenie pracowni biologicznych w gimnazjach polskich – korespondencja, szkice techniczne, wykresy*; Daty krańcowe: 1930, sygn. 173 (nr mikrofilmu: B – 9168) – *Spis książek dla uczniów*, k. 44–46. Książki M. Arct-Golczewskiej wykorzystywano także w procesie dydaktyczno-wychowawczym szkół powszechnych. Por. *Poradnik dla nauczycieli szkół powszechnych. Szczegółowy rozkład materiału naukowego (Nauczycielskie Konferencje Rejonowe Powiatu Włocławskiego)*, Skład Główny w Księgarni Szkolnej Filji Książnicy Polskiej we Włocławku, Włocławek 1925, s. 141, 142, 145.

² Por. B. Hryniewiecki, *Udział kobiety polskiej w rozwoju botaniki*. Odbitka z „Czasopisma Przyrodniczego” Wydawnictwa Towarzystwa Przyrodniczego im. St. Staszica w Łodzi, Rocznik VII 1933, zeszyt 1-3, Czcionkami Drukarni Państwowej, Łódź 1933, s. 15.

³ M. Arct-Golczewska, *Podręcznik do nauki botaniki część pierwsza i druga razem. Wydanie czwarte zmienione i poprawione przez J. i T. Kołodziejczykó z 339-ma rycinami*, Wydawnictwo M. Arcta, Warszawa 1918, s. VII.

⁴ Taż, *Podręcznik do nauki botaniki część pierwsza i druga razem. Wydanie piąte zmienione i poprawione przez J. i T. Kołodziejczykó z 339-ma rycinami*, Wydawnictwo M. Arcta, Warszawa 1920, s. VIII.

⁵ Por. taż, *Podręcznik do nauki botaniki opracowali podług nowego programu January i Tadeusz Kołodziejczykowie. Część pierwsza. Wydanie szóste*, M. Arct, Warszawa 1922, s. 1, 9, 15, 50, 84.

Chodzi nie tylko o roślinność pierwotną, zmienioną przez człowieka, ale także o puszcze i stepy, które człowiek przemienił na urodzajne pola i rozpowszechnił rośliny obce polskiej florze. Wyjątek stanowią Góry Świętokrzyskie, Karpaty, Tatry, Puszcza Białowieska – miejsca, w których zachowała się dawna (pierwotna) szata roślinna, partie leśne, a „szczątki te winny być zachowane przez nas, jako żywe pomniki pierwotnej przyrody”⁶. Omawiany podręcznik był więc stopniowo zmieniany, uzupełniany i dostosowywany do najnowszych osiągnięć naukowych i pedagogicznych⁷. Został także wzbogacony o treści z zakresu wychowania ekologicznego – do ochrony środowiska⁸ życia oraz licznymi rysunkami roślin.

W jedenastym wydaniu podręcznika (1929), oprócz informacji o przyrodzie w Puszczy Białowieskiej, Tatrach, Pieninach, Karpatach Wschodnich (Czarnohora), Karpatach Zachodnich zawarto cenne, ze względów dydaktyczno-wychowawczych wiadomości o ochronie szarotki w Tatrach, mikołajka nadmorskiego nad Morzem Bałtyckim oraz poświęcone ochronie cisów, modrzewia i innych ginących roślin⁹. Podręcznik uzupełniono piękną fotografią sosnowego boru w Puszczy Białowieskiej¹⁰.

Maria Arct-Golczewska jest także autorką innych publikacji, w których dzieliła się wiedzą o roślinach¹¹ – prezentowała spisy roślin (ich polskie i łacińskie nazwy oraz opisy), które wykorzystywano jako środek dydaktyczny podczas nauki szkolnej¹². Przygotowała również bardzo ładnie wydany atlas roślin¹³, zawierający

⁶ Taż, *Podręcznik do nauki botaniki opracowali January i Tadeusz Kołodziejczykowie. Wydanie siódme poprawione z 366 rysunkami i 8 tablicami. Dozwolone przez Ministerstwo W R i O P do użytku w szkołach średnich*, Wydawnictwo M. Arcta, Warszawa 1923, s. 218.

⁷ Por. M. Arct-Golczewska, J. i T. Kołodziejczykowie, *Podręcznik do nauki botaniki. Wydanie ósme poprawione z 358 rysunkami i 8 tablicami*, Wydawnictwo M. Arcta, Warszawa 1924, s. 1.

⁸ Por. tamże, s. 237. Por. także M. Arct-Golczewska, J. i T. Kołodziejczykowie, *Podręcznik botaniki. Wydanie dziewiąte uzupełnione i poprawione z 339 rysunkami w tekście i 4 tablicami*, Wydawnictwo M. Arcta, Warszawa 1925, s. 296. Por. M. Arct-Golczewska, J. i T. Kołodziejczykowie, *Podręcznik botaniki. Wydanie dziesiąte uzupełnione i poprawione z 327 rysunkami i 4 tablicami*, Wydawnictwo M. Arcta, Warszawa 1927, s. 302.

⁹ Por. M. Arct-Golczewska, J. i T. Kołodziejczykowie, *Podręcznik botaniki. Wydanie jedenaste uzupełnione i poprawione z 320 rysunkami*, Wydawnictwo M. Arcta, Warszawa 1929, s. 303.

¹⁰ Por. tamże, s. 1 i 303. Por. także M. Arct-Golczewska, J. i T. Kołodziejczykowie, *Podręcznik botaniki. Wydanie dwunaste uzupełnione i poprawione z 320 rysunkami*, Wydawnictwo M. Arcta, Warszawa 1930, s. 1.

¹¹ Por. M. Arct-Golczewska, *Botanika na przechadzce 16 tablic kolorowych 212 rysunków roślin z tekstem objaśniającym. Część pierwsza*, Wydanie trzecie, Wydawnictwo M. Arcta, Warszawa 1929, ss. 26 plus album roślin. Por. taż, *Botanika na przechadzce 208 rysunków roślin na 20 tablicach. Wydanie trzecie z tekstem objaśniającym, przejrzanym i uzupełnionym przez dr. J. Kołodziejczyka, Część druga*, Wydawnictwo M. Arcta, Warszawa 1929, ss. 40 plus album.

¹² Por. G.G. Lewis, *Program propedeutyki przyrody oraz wskazówki jak należy go przeprowadzić*, tłum. Z. Wołowska, słowo wstępne K. Chmielewski, Wydawnictwo M. Arcta, Warszawa 1918, s. 11.

¹³ M. Arct-Golczewska, *Atlas roślin krajowych (botanika na przechadzce). 208 rysunków roślin na 20 tablicach. Wydanie czwarte z tekstem objaśniającym, przejrzanym i uzupełnionym przez dr. J. Kołodziejczyka*, Wydawnictwo M. Arcta, Warszawa 1938, ss. 46 plus atlas.

oprócz rysunków roślin szczegółowe o nich dane. Jest to starannie przygotowana publikacja – w której jednak nie ma żadnych wiadomości o ochronie przyrody. Podobnie zresztą jak w pięknie wydanym kolorowym albumie, poświęconym kwiatom letnim i jesiennym¹⁴. Natomiast opowiadanie pt. *Mali przyrodnicy* Arct-Golczewska poświęciła darom natury, uwrażliwiając duszę dziecięcą nie tylko na ich życiodajne piękno, ale także na wartość użyteczną wielu roślin, warzyw i drzew dla człowieka¹⁵.

3. EDUKACJA EKOLOGICZNA W OPOWIADANIACH DLA DZIECI ZAGRANICZNYCH AUTORÓW PRZETŁUMACZONYCH NA JĘZYK POLSKI PRZEZ MARIĘ ARCT-GOLCZEWSKĄ

W okresie Drugiej Rzeczypospolitej w działalności dydaktyczno-wychowawczej wykorzystywano przetłumaczone na język polski dzieła zagranicznych autorów, z których kilka opracowała Maria Arct-Golczewska. Przykład stanowią przetłumaczone z języka angielskiego książki-pogadanki Arabelli B. Buckley. Jest w nich dużo interesujących informacji o drzewach, które mają ogromne znaczenie dla środowiska życia, ponieważ oczyszczają powietrze. Poza tym są pożyteczne, ze względu na walor estetyczny, jako miejsce do spędzania czasu wolnego (odpoczynku) oraz służą człowiekowi jako materiał do opału i w przemyśle budowlanym¹⁶. Inny przykład stanowi przetłumaczona z języka angielskiego przez Arct-Golczewską książeczka dla dzieci, której bohaterem jest chłopiec – zapalony przyrodnik, zainteresowany każdym szczegółem w środowisku życia: „sposób pisania jest wskutek tego barwniejszy i bardziej pociągający młodych czytelników, zachęcający do (...) poznawania otaczającego ich życia w przyrodzie”¹⁷, poznawania życia pająków w zaroślach, gniazda dzięcioła, życia wiewiórek, kota, kreta i jego mieszkania, trzmieła i jego gniazda, skowronka i jego wrogów oraz wiosennych kwiatów¹⁸.

Maria Arct-Golczewska przetłumaczyła pogadanki przyrodnicze, które były wykorzystywane przez nauczycieli w działalności dydaktyczno-wychowawczej w Drugiej Rzeczypospolitej jako czytanki dopełniające (z serii wydawniczej *Zwróć oczy na przyrodę*). Poruszone w nich problemy dotyczą życia roślin i zwierząt.

¹⁴ Taż, *Kwiaty letnie i jesienne*, Wydawnictwo M. Arcta, Warszawa 1934, passim.

¹⁵ Taż, *Mali przyrodnicy. Wydanie drugie z rycinami* (Seria: Moje Książeczki, Nr 98), Wydawnictwo M. Arcta, Warszawa 1917, ss. 44.

¹⁶ Por. A.B. Buckley, *Drzewa i krzewy podług angielskiego oryginału opracowała Maria Arct-Golczewska z 8 tablicami barwnymi i 42 rysunkami w tekście* (Zwróć uwagę na przyrodę, Książeczka 6), Wydawnictwo M. Arcta, Warszawa 1909, s. 5, 6, 8, 27, 57, 76.

¹⁷ A.B. Buckley, *Zwróć oczy na przyrodę. Książeczka trzecia „Życie w lesie i w polu” opracowała podług angielskiego Maria Arct-Golczewska z 8 tablicami barwnymi i 28 rysunkami w tekście*, Wydawnictwo M. Arcta, Warszawa 1908, s. 5.

¹⁸ Por. tamże, s. 8, 12, 16, 25, 29, 47, 51, 55, 61.

Autorka zachęcała do łączenia treści pogadań z prawidłowo realizowanym procesem obserwowania przyrody przez dzieci i formułowaniem ewentualnych pytań¹⁹.

Maria Arct-Golczewska opracowała – na podstawie angielskich podręczników K.G. Lutz'a wskazówki dydaktyczne (pomocne w zbieraniu, określaniu, zaszuszeniu roślin i układaniu zielników) w celu poznania roślinności danej okolicy, które są cenne zwłaszcza wówczas „gdy się je zbiera z zamiłowaniem”²⁰. Opracowała również przetłumaczone na język polski opowiadania przyrodnicze w formie kilkunastu opisów, które napisał Henri Coupin, prezentując młodym czytelnikom życie małp, gibbonów, psów, górskich kozic, kotów, fok, ryb, rekinów oraz ropuch²¹. Kolejny przykład stanowią przetłumaczone na język polski opowiadania przyrodnicze Ernesta Thompsona²² o życiu ptaków i zwierząt, a także opowiadania na podstawie opisu kilku wycieczek, których autorem jest dr Curt Floericke – w treści których dzieci, chodząc po polu i łące – w naturalnych warunkach poznają życie ptaków²³ (skowronka, kobuza, gąsior, wrona, gawron, kuropatwy, przepiórki, wilgi, pustułki, myszołowa, dudka, jastrzębia) oraz zwierząt²⁴ (zająca, jeża, kreta, łasicy, myszy polnej, chomika, jaszczurki, padalca), koników polnych i świetlików²⁵.

Oprócz w/w książek Maria Arct-Golczewska przetłumaczyła książkę z języka francuskiego, napisaną z myślą o nauczycielach oraz uczących się samodzielnie, którzy pragną uzupełnić elementarną wiedzę o przyrodzie. Arct-Golczewska zaznaczyła, że jest „przede wszystkim jednak (...) przydatna w szkołach ludowych, rolniczych, ogrodniczych i rzemieślniczych”²⁶. Składa się z 50 lekcji, wśród

¹⁹ Por. A.B. Buckley, *Życie roślin w polu, na łące i w ogrodzie opracowane przez Marię Arct-Golczewską. Wydanie drugie z 8-ma tablicami barwnymi i 35-ma rysunkami w tekście* (Zwróć oczy na przyrodę, Książeczka 1), Wydawnictwo M. Arcta, Warszawa 1919, s. 3, 4, 7, 8.

²⁰ M. Arctówna, *Wskazówki do zbierania, określania, zaszuszenia roślin i układania zielnika według podręczników dra K.G. Lutz'a i innych z 75-ma rysunkami* (Seria: Książki dla wszystkich, Nr 205), Wydawnictwo M. Arcta, Warszawa 1905, s. 4.

²¹ Por. H. Coupin, *Zwierzęta gimnastykujące się z 17 rysunkami* (Zajmujące czytanki przyrodnicze) opracowane przez M. Arct-Golczewską, Wydawnictwo M. Arcta, Warszawa 1910, s. 3, 6, 8, 9, 11, 18, 19, 23, 28.

²² Por. E. Thompson, *Nowe opowiadania z życia zwierząt „Śpiewak uliczny przygody wróbla Grzmotka* (Seria 5: Zajmujące czytanki przyrodnicze, Nr 6) tłum. z j. angielskiego przez M. Arct-Golczewską, Wydawnictwo M. Arcta, Warszawa (b. r. w.), s. 23. Por. E.S. Thompson, *Nowe opowiadanie z życia zwierząt II „Wully Pies owczarski”* (Seria 5: Zajmujące czytanki przyrodnicze, Nr 4), tłum. M. Arct-Golczewska, Wydawnictwo M. Arcta, Warszawa 1909, s. 3.

²³ Por. C. Floericke, *Młodzi przyrodnicy. Wycieczki zoologiczne (według oryginału napisała Maria Arct-Golczewska) Książeczka II „W polu i na łące” z 3 tablicami barwnymi i licznymi rycinami*, Druk M. Arcta, Warszawa 1912, s. 5.

²⁴ Por. tamże, s. 38.

²⁵ Por. tamże, s. 117.

²⁶ *Przedmowa od Tłumaczki*, w: P. Ledoux, *50 lekcji przygotowawczych z nauk przyrodniczych. Część pierwsza: Najprostsze wiadomości o ciałach z 72 rysunkami*, tłum. M. Arct-Golczewska, Wydanie II, Wydawnictwo M. Arcta, Warszawa 1916, s. 4.

których lekcja nr 11 została poświęcona znaczeniu wody, jej życiodajnemu znaczeniu dla człowieka, roślin i zwierząt „bez wody nie byłoby życia na Ziemi”²⁷. Dlatego trzeba ją cenić i szanować, a nawet – jak to autor ujął – „miłujcie wodę, kochajcie wodę”²⁸.

Natomiast lekcja nr 30 została opracowana w celu wyjaśnienia uczniom znaczenia roślin pokarmowych – niezbędnych dla człowieka, takich jak: żyto, proso, gryka, kukurydza, pożyteczne rośliny cebulkowe (buraki, ziemniaki), owoce, drzewa leśne, które stanowią „wielkie bogactwo człowieka. Należy je umiejętnie ochraniać i wycinać w odpowiedniej porze (...) Nie należy wycinać drzew w górach”²⁹. Na uwagę zasługują ćwiczenia praktyczne, w ramach których trzeba opisać – w „liście do przyjaciela”, jakie znaczenie mają lasy (w przyrodzie i dla człowieka), dlaczego trzeba szanować las i jego poszycie leśne, które „jest nieodzowną i bardzo powabną składową lasu!”³⁰.

4. EKOLOGICZNE WZMIANKI W AUTORSKICH PODRĘCZNIKACH ZOFII BOHUSZEWICZÓWNY (1884-1953)

W Drugiej Rzeczypospolitej Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego prace nad programem nauczania biologii w szkołach powszechnych i średnich powierzyło (m.in.) Zofii Bohuszewiczówny. Jest ona autorką polskich podręczników szkolnych oraz opracowań podręczników zagranicznych autorów, przetłumaczonych na język polski, które funkcjonowały w praktyce edukacyjnej w dwudziestoleciu międzywojennym³¹.

W podręczniku z botaniki, wykorzystywanym w procesie dydaktyczno-wychowawczym w IV klasie szkoły średniej – wśród opracowanych treści kształcenia w zakresie poszczególnych grup roślinnych, z ich geograficznym usytuowaniem, wiadomościami o roślinach lekarskich, technicznych, szkodliwych (chwastach) i roślinach kopalnych – Bohuszewiczówna wzmiankuje o problema-

²⁷ Tamże, s. 64.

²⁸ Tamże, s. 66.

²⁹ P. Ledoux, *50 lekcji przygotowawczych z nauk przyrodniczych. Część druga: Ziemia uprawna i świat roślinny*, Wydanie drugie z 70 rysunkami, tłum. M. Arct-Golczewska, Wydawnictwo M. Arcta, Warszawa 1918, s. 116 i 118.

³⁰ Tamże, s. 123.

³¹ *Program nauki w szkołach powszechnych siedmioklasowych Przyroda*, Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego, Wydanie V, Skład Główny „Książnica – Atlas” – Towarzystwo Nauczycieli Szkół Wyższych, Warszawa 1925, s. 94. Por. *Poradnik dla nauczycieli szkół powszechnych*, s. 144. Por. także Archiwum Akt Nowych w Warszawie; Zespół akt: Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego; Tytuł jednostki: *Wyposażenie pracowni biologicznych w gimnazjach polskich – korespondencja, szkice techniczne, wykresy*; Daty krańcowe: 1930, sygn. 173 (nr mikrofilmu B – 9167) – *Dziela przyrodnicze dla młodzieży*, k. 303.

tyce ekologicznej³². I w tym kontekście dużo uwagi poświęciła sprawie ogródów szkolnych, która już w roku szkolnym 1919/1920 była rozważana w Wydziale Programowym Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego, a także wartości „demonstracji okazów (...) ćwiczeń mikroskopowych (...) eksperymentów”³³, wycieczek szkolnych – dzięki którym uczniowie mogą samodzielnie opracowywać dzienniczki botaniczne. W podręczniku znajdują się również protokoły lekcji oraz spis polskich i zagranicznych dzieł oraz podręczników z zakresu botaniki³⁴.

5. EKOLOGICZNE IMPLIKACJE W PODRĘCZNIKACH ZAGRANICZNYCH AUTORÓW PRZETŁUMACZONYCH I OPRACOWANYCH PRZEZ ZOFIĘ BOHUSZEWICZÓWNĘ

Zofia Bohuszewiczówna przetłumaczyła i opracowała także publikacje zagranicznych autorów – poświęcone roślinom owadożernym³⁵, dzięki którym dzieci mogły zrozumieć miejsce człowieka w systemie przyrody. Wykorzystując metaforyczne uogólnienie porównała „człowieka darmozjada” do „robaków darmozjadów, które nie zdobywają samodzielnie i nie trawią pokarmu w swoim ciele (...) jeno wchłaniają gotowe soki pokarmowe”³⁶.

Wśród tłumaczeń Bohuszewiczówny szczególne miejsce zajmują prace Jean’a Henri’ego Fabre’a³⁷. Jest w nich dużo inspiracji do realizowania wychowania ekologicznego, przede wszystkim w zakresie kształtowania pozytywnych emocji wobec środowiska życia, umiłowania przyrody, która jest „niewyczerpanym źródłem wiedzy”³⁸.

³² Por. Z. Bohuszewiczówna, *Lekcje botaniki w IV klasie szkoły średniej ze wstępem metodycznym* (przedmowa A.B. Dobrowolski), Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego, Warszawa 1925, s. 7.

³³ Tamże, s. 24, 32, 71.

³⁴ Por. tamże, s. 436.

³⁵ Z. Bohuszewiczówna, *Rośliny owadożerne (opracowanie według Knera von Marilaun i in. z 13 rycinami)*, Nakład Księgarni Św. Wojciecha, Poznań-Warszawa-Wilno-Lublin 1927, ss. 45.

³⁶ Taż, *Darmozjady w świecie roślin (opracowanie według Knera, S. Porieckiego i in.)*, Nakład Księgarni Św. Wojciecha, Poznań-Warszawa-Wilno-Lublin 1927, s. 1-3.

³⁷ Henri Fabre (1823-1915) – francuski przyrodnik, autor dzieła pt. *Pamiętniki entomologa* – swoje życie poświęcił badaniu przyrody ojczystego kraju, ponieważ był zamilowanym badaczem przyrody (zwłaszcza interesowało go życie owadów). Po uzyskaniu dyplomu pracował jako nauczyciel w wiejskiej szkole, prowadząc zajęcia również podczas niedzielnych wycieczek, gdy dzieci zbierały rośliny, układały zielniki, podpatrywały życie owadów. Dzięki tej pracy zdobył doświadczenie w pracy z dziećmi w zakresie przekazywania wiedzy o środowisku przyrody. Por. Z. Bohuszewiczówna, *W świecie owadów (według H. Fabra z 31 rycinami i 3 tablicami barwnymi)*, Instytut Wydawniczy „Biblioteka Polska”, Warszawa 1922, s. 3 i 5. Por. J.H. Fabre, *Szkodniki. Pogadanki o owadach szkodliwych*, tłum. Z. Bohuszewiczówna, Książnica – Atlas, Lwów-Warszawa 1925, s. 1.

³⁸ Z. Bohuszewiczówna, *W świecie owadów...*, s. 4.

Fabre był miłośnikiem przyrody³⁹ i za pomocą swoich książek nauczał, jak ją szanować, cenić i kochać. Obserwował owady żyjące w warunkach naturalnych, pisał: „ja studiuję je pod naturalnym sklepieniem nieba; wy czynicie z niego przedmiot wstępu i litości, a ja uczę je kochać. Wy badacie śmierć – ja badam życie”⁴⁰. Dzięki jego ekologicznej wrażliwości wyrażonej w publikacjach dla dzieci (pogadanki w formie dialogu) – jak to ujęła Bohuszewiczówna – można „badać duszę zwierząt w najwznioślejszych jej przejawach, badać ją przy śpiewie ptaków, pod szafirowym sklepieniem nieba”⁴¹.

Zofia Bohuszewiczówna jest współautorką tłumaczenia na język polski pogadanek dla dzieci o ptakach i zwierzętach pożytecznych, takich jak: nietoperz, jeż, kret, sowa, orzeł, kruk, wrona, dzięcioł, kukułka, jaskółka, wąż, jaszczurka, żaba, ropucha⁴². Ich celem jest nie tylko przekazanie wiedzy o budowie, życiu oraz znaczeniu poszczególnych zwierząt w systemie przyrody, lecz przede wszystkim wychowanie do postaw szacunku dla ptaków i zwierząt – jako sprzymierzeńców człowieka, którym nie wolno dokuczać – „nie ciskajcie kamieniami w ropuchę, gdyż czyniąc to, pozbawilibyście ogród dzielnego obrońcy. Pozwólcie jej spełniać spokojnie swoje rzemiosło; wytępi ona tyle owadów, robaków, że wyda się w końcu mniej brzydką. Pożytek, jaki przynosi ropucha, jest tak cenny, że w Anglii prowadzą nią handel. Kupują na rynku ropuchę; ogrodnik niesie ją do domu ostrożnie, żeby jej nie zaszkodzić; puszcza ją swobodnie w ogrodzie albo w cieplarni – kryształowego pałacu, w którym kwitną najpiękniejsze rośliny. Ropucha poluje tam na stonogi, ślimaki i inne szkodliwe stworzenia, które mogłyby zniszczyć cenne rośliny. Wywiązuje się gorliwie ze swego obowiązku”⁴³.

Na podstawie zaprezentowanych przykładów można stwierdzić, że Fabre kształtował postawy ekologiczne, także polskich dzieci – przede wszystkim pozytywne postawy wobec środowiska życia, podkreślając wielokrotnie: bądźcie dobrzy dla zwierząt wszelakich. W okresie Drugiej Rzeczypospolitej jako środek dydaktyczny w pracy z dziećmi wykorzystywano także niemiecką książkę opracowaną do użytku szkolnego, pt. *Z życia naszych szkodników i sprzymierzeńców* Alfreda Edmunda Brehma (1829-1884) – przetłumaczoną przez Zofię Bohuszewiczówną i Helenę Grotowską. Jest to książka o życiu, obszarach przebywania, sposobie odżywiania i życia zwierząt oraz o ich charakterystycznych cechach. W poszczególnych jej rozdziałach opisano życie: jeża, kreta, nietoperza, myszy

³⁹ Por. tamże, s. 7.

⁴⁰ J.H. Fabre, *Z życia owadów. Pisma wybrane z „Souvenirs Entomologiques”*, tłum. Z. Bohuszewiczówna i M. Górską, Wydanie II, Książnica – Atlas, Lwów-Warszawa 1925, s. V.

⁴¹ Tamże, s. VI.

⁴² J.H. Fabre, *Nasi sprzymierzeńcy. Pogadanki o zwierzętach pożytecznych*, tłum. Z. Bohuszewiczówna i M. Górską, Książnica – Atlas, Lwów-Warszawa 1925, s. 19, 39, 53, 86, 97, 114, 118, 124, 139, 162, 191, 199, 204.

⁴³ Tamże, s. 208-209.

domowej, świnki morskiej, królika domowego, zająca polnego, lisa, wilka, niedźwiedzia brunatnego i lwa⁴⁴.

6. KSZTAŁTOWANIE ZAMIŁOWANIA DO WIEDZY O ŚRODOWISKU NATURALNYM W TWÓRCZOŚCI DYDAKTYCZNEJ WANDY HABERKANTÓWNY (1871-1930)

Wanda Haberkantówna popularyzowała⁴⁵ problematykę dotyczącą procesu wychowania zdrowego pokolenia Polaków. W tym celów zaleciła współpracę lekarzy szkolnych z nauczycielami przyrodoznawstwa, fizyki, chemii⁴⁶ oraz wychowanie dzieci do piękna (wychowanie estetyczne). Jest również autorką opowiadań przyrodniczych dla dzieci⁴⁷, które były wykorzystywane, jako środek dydaktyczny w praktyce edukacyjnej⁴⁸, także w zakresie edukacji ekologicznej dzieci. Na przykład w opowiadaniu pt. *Antek śmieciarz* uświadomiła swoim młodym czytelnikom, że papier jest „ze szmat robiony”, które są na śmietniku⁴⁹. Natomiast w opowiadaniu pt. *Śmietnik na wsi* – wartość odpadków pożywienia, zwłaszcza zimą dla ptaków i zwierząt⁵⁰.

W swoich publikacjach akcentowała wartość czystego środowiska naturalnego w prawidłowym rozwoju człowieka, zwłaszcza świeżego powietrza, dzięki drzewom i roślinom⁵¹, które otaczają człowieka i korzystnie wpływają na istoty ludzkie, także ze względu na nieocenione walory estetyczne. Tłumaczyła swoim czytelnikom, że zimą obowiązkiem każdego jest pomoc okazywana ptakom i zwierzętom dzięki systematycznemu ich dokarmianiu⁵². Jest również współautorką

⁴⁴ Por. A.E. Brehm, *Z życia naszych szkodników i sprzymierzeńców z 11 rycinami*, tłum. H. Grotowska, Z. Bohuszewiczówna, Nakład Księgarni Św. Wojciecha, Poznań-Warszawa-Wilno-Lublin 1927, s. 1, 10, 21, 30, 35, 41, 45, 52, 65, 75, 89.

⁴⁵ Por. B. Hryniewiecki, *Udział kobiety polskiej w rozwoju botaniki...*, s. 15.

⁴⁶ Por. W. Haberkantówna, dr, wizyt. Ministerstwa W R i O P, *Uwagi w sprawie nauczania higieny w gimnazjach (Referat wygłoszony na posiedzeniu lekarzy szkolnych w Warszawie dnia 16 lutego 1928 r.)*, Czcionkami Drukarni św. Wojciecha, Poznań 1928 (Odbitka z *Wychowania Fizycznego* (1928), zesz. 6 i 7-8), s. 6.

⁴⁷ Opowiadania przyrodnicze Wandy Haberkantówny były dostępne (także) w bibliotekach szkolnych.

⁴⁸ Por. *Poradnik dla nauczycieli szkół powszechnych...*, s. 144.

⁴⁹ W. Haberkantówna, dr, *Opowiadania przyrodnicze. Wydanie drugie uzupełnione z 36 rysunkami Wandy Mayznerówny*, Książnica Polska Towarzystwa Nauczycieli Szkół Średnich i Wyższych Akc. Sp. Kartograficzna i Wydawnicza, Lwów-Warszawa 1924, s. 4.

⁵⁰ Por. tamże, s. 6-7. Por. także W. Haberkantówna, dr, *Śmietnik. Opowiadania przyrodnicze. Wydanie czwarte uzupełnione z 33 rycinami*, Książnica – Atlas Zjednoczone Zakłady Kartograficzne i Wydawnicze Towarzystwa Nauczycieli Szkół Średnich i Wyższych, Sp. Akc., Lwów-Warszawa 1928, ss. 68.

⁵¹ Por. W. Haberkantówna, dr, *Z naszych wycieczek. Z 53 rycinami*, Wydanie II, Wydawnictwo M. Arcta, Warszawa 1925, s. 66.

⁵² Por. tamże, s. 84. Por. także W. Haberkantówna, dr, *Z naszych wycieczek z 39 rycinami*, Wydawnictwo M. Arcta, Warszawa 1918, ss. 104.

innych opowiadań przyrodniczych dla dzieci⁵³, dzięki którym mali czytelnicy mogli lepiej zrozumieć ekologiczną współzależność organizmów żyjących w ekosystemie stawu i okolicznych mieszkańców: kaczek, ślimaków, węży wodnych, żab, komarów, wodnych roślin (rzęsa, jaskier wodny) oraz roślin i ptactwa nadbrzeżnego⁵⁴.

Opowiadanie przyrodnicze (napisane wspólnie z Jadwigą Chrzęszczewską), poświęcone ekosystemowi łąki, sprzyja zrozumieniu, jak ważnym przyrodniczym bogactwem są łąki, na obszarze których dokonuje się ekologiczne współistnienie m.in. kretów, dżdżownic, bocianów, świerszczy, pająków, trzmieli, ropuch i świetlików, kwiatów i motyli⁵⁵. Poza tym, ich naturalne piękno może stać się inspiracją dla wychowania estetycznego: „ten (...), komu udało się w słoneczny czerwcowy poranek podpatrzeć tajemnicę kwitnienia traw, powie z pewnością, że widział coś pięknego, wielkiego, choć nie było tam blasków i woni”⁵⁶.

Haberkantówna opublikowała także protokoły⁵⁷ z przeprowadzonych lekcji z przyrodoznawstwa w latach szkolnych: 1918/1919 i 1919/1920, w klasach: pierwszej, drugiej i trzeciej. Stanowią szczegółowy zapis zrealizowanych lekcji w gimnazjum P.J. Kowalczykówny w Warszawie, włącznie z pytaniami nauczycieli i odpowiedziami uczniów podczas poszczególnych jednostek dydaktycznych. Na podstawie protokołów można zauważyć, że treści kształcenia obfitowały informacjami naukowymi o organizmach żywych. W protokołach zanotowano, że niektóre dzieci, uczące się w klasie pierwszej gimnazjum (nawet jeszcze przed rozpoczęciem nauki szkolnej, czyli już od wieku przedszkolnego), okazywały

⁵³ Opowiadania przyrodnicze służyły jako środek dydaktyczny podczas lekcji szkolnych. Por. G.G. Lewis, *Program propedeutyki przyrody oraz wskazówki jak należy go przeprowadzić*, tłum. Z. Wołowska, słowo wstępne K. Chmielewski, Wydawnictwo M. Arcta, Warszawa 1918, s. 11.

⁵⁴ Por. J. Chrzęszczewska, W. Haberkantówna, *Opowiadania przyrodnicze I Staw z 26 rysunkami*, Wydanie III, Nakład Gebethnera i Wolffa, Warszawa-Kraków-Lublin-Lódź-Paryż-Poznań-Wilno-Zakopane 1925, s. 19, 53, 57, 61, 70, 85.

⁵⁵ Por. J. Chrzęszczewska, W. Haberkantówna, *Opowiadania przyrodnicze II Łąka z 44 rysunkami*, Wydanie III poprawione, Nakład Gebethnera i Wolffa, Warszawa 1929, s. 53, 58, 67, 97, 105, 107, 120, 123.

⁵⁶ Tamże, s. 48.

⁵⁷ Stanowiły środek dydaktyczny w praktyce edukacyjnej w Drugiej Rzeczypospolitej. Por. *Program nauki w szkołach powszechnych siedmioklasowych Przyroda*, Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego, Wydanie V, Skład Główny „Książnica – Atlas” – Towarzystwo Nauczycieli Szkół Wyższych, Warszawa 1925, s. 94. Por. *Poradnik dla nauczycieli szkół powszechnych. Szczegółowy rozkład materiału naukowego (Nauczycielskie Konferencje Rejonowe Powiatu Włocławskiego)*, Skład Główny w Księgarni Szkolnej Filiji Książnicy Polskiej we Włocławku, Włocławek 1925. S. 141. Por. Archiwum Akt Nowych w Warszawie; Zespół akt: Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego; Tytuł jednostki: *Wyposażenie pracowni biologicznych w gimnazjach polskich – korespondencja, szkice techniczne, wykresy*; Daty krańcowe: 1930, sygn. 173 (nr mikrofilmu B – 9168) – Haberkantówna. *Protokoły lekcji przyrodoznawstwa*, k. 126; *Dziela przyrodnicze dla młodzieży*, k. 303.

zamiłowanie do przyrody⁵⁸ i bardzo interesowały się problematyką przyrodniczą – pielęgnowały rośliny, hodowały zwierzęta i obserwowały je w ich naturalnym środowisku życia.

W drugim wydaniu tej publikacji – do protokołów załączono skorowidz nazw oraz spis okazów i pomocy naukowych⁵⁹. Podobnie zresztą, jak w ich trzecim wydaniu, w którym została ponadto umieszczona informacja o programie nauki w szkołach powszechnych siedmioklasowych: religia (rzymsko-katolicka, prawosławna, ewangelicko-reformowana, mojżeszowa), język polski, języki obce, historia, geografia, przyroda, ćwiczenia cielesne, śpiew, roboty, roboty kobiece – gospodarstwo domowe, rysunki, ogólne wskazówki metodyczne⁶⁰.

W klasie drugiej w gimnazjum P.J. Kowalczykówny w Warszawie cel edukacyjny uwzględniła „rozbudzenie czynnego zainteresowania i umiłowania przyrody przez bliższe z nią obcowanie”⁶¹ oraz opanowanie umiejętności obserwowania przyrody w ramach lekcji z przyrodoznawstwa, które odbywały się trzy razy w tygodniu. Wdrażano do cenięcia przyrody i szanowania jej piękna⁶², także podczas wycieczek do parków miejskich. Na ich podstawie były tworzone rysunki poszczególnych gatunków ptaków, roślin i drzew. W procesie kształcenia rozwijano zamiłowanie do czytania⁶³ książek. Na lekcjach przeważała tzw. sucha wiedza o zwierzętach, ich rozmnażaniu oraz o życiu owadów.

Na podstawie protokołów z lekcji przyrodoznawstwa, przeprowadzonych w klasie trzeciej w roku szkolnym 1919/1920, można stwierdzić, że w w/w gim-

⁵⁸ Por. W. Haberkantówna, dr, *Protokoły lekcji przyrodoznawstwa odbytych w roku szkolnym 1918/1919 w klasie pierwszej gimnazjum P. Kowalczykówny w Warszawie. Materiały i opracowania z zakresu pedagogiki*, Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego Sekcja Szkolnictwa Średniego, Książnica Polska Towarzystwa Nauczycieli Szkół Wyższych, Lwów-Warszawa 1920, s. 3.

⁵⁹ Por. też, *Protokoły lekcji przyrodoznawstwa odbytych w roku szkolnym 1918/1919 w klasie pierwszej gimnazjum P. Kowalczykówny w Warszawie. Materiały i opracowanie z zakresu pedagogiki*, Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego, Wydanie II, Książnica Polska Towarzystwa Nauczycieli Szkół Wyższych, Warszawa 1922, s. 141-145 i 146-147.

⁶⁰ Por. też, *Protokoły lekcji przyrodoznawstwa. Część pierwsza. Materiały i opracowania z zakresu pedagogiki*, Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego, Wydanie II, Skład Główny Książnica – Atlas Towarzystwa Nauczycieli Szkół Wyższych, Warszawa 1929, s. 156-161 i 162-163.

⁶¹ Taż, *Protokoły lekcji przyrodoznawstwa odbytych w roku szkolnym 1919/1920 w klasie drugiej gimnazjum P. J. Kowalczykówny w Warszawie. Część druga. Materiały i opracowanie z zakresu pedagogiki*, Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego, Książnica Polska Towarzystwa Nauczycieli Szkół Wyższych, Lwów-Warszawa 1922, s. 3.

⁶² Por. tamże, s. 10.

⁶³ Por. W. Haberkantówna, dr, *Protokoły lekcji przyrodoznawstwa odbytych w roku szkolnym 1919/1920 w klasie drugiej gimnazjum P. J. Kowalczykówny w Warszawie. Część druga. Materiały i opracowania z zakresu pedagogiki*, Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego, Wydanie II, Skład Główny Książnica – Atlas Towarzystwa Nauczycieli Szkół Wyższych, Warszawa 1927, s. 11.

nazjum odbyło się dużo wycieczek w celu obserwowania przyrody, ze szczególnym uwzględnieniem poznania ubarwienia i kształtów poszczególnych gatunków liści. Były to wycieczki dwugodzinne⁶⁴ i całodniowe⁶⁵ w Ogrodzie Botanicznym, Łazienkach Królewskich, w lesie – w Młocinach. Na ich podstawie opracowano spis zaobserwowanych okazów przyrody.

7. EKOLOGICZNE IMPLIKACJE W TWÓRCZOŚCI DYDAKTYCZNO-
-WYCHOWAWCZEJ ZAGRANICZNYCH AUTORÓW, POPULARYZOWANYCH
W DRUGIEJ RZECZYPOSPOLITEJ PRZEZ WANĘ HABERKANTÓWNĘ

Pod redakcją Wandy Haberkantówny został opublikowany (przetłumaczony z języka angielskiego na polski) przewodnik metodyczny dla nauczycieli przyrody, którego autorem jest Eduard Hassenpflug. Jest to cenna publikacja, w której autor wyjaśniał nauczycielom przyrodoznawstwa, że podręcznik nie może być jedynym środkiem dydaktycznym podczas realizowanych lekcji szkolnych. Ma służyć jedynie jako pomoc – zarówno dla nauczycieli, jak i ich uczniów⁶⁶. Poza tym, nie należy wymagać od uczniów, aby ograniczali się jedynie do zapamiętania wiedzy przyrodniczej, lecz umieli obcować z przyrodą, obserwować organizmy żyjące w środowisku naturalnym. W ten sposób przyroda może stać się im bliska. Chodzi o to, „aby zobaczyć istoty żywe w środowisku (...) aby uczeń kochał przyrodę, przepatrywał się jej, wsłuchiwał się w szmer strumyka i przygwizdy kosa”⁶⁷. Dzięki bezpośrednim kontaktom z przyrodą kształtują się względnie trwałe – pozytywne postawy, zwłaszcza do przyrody ojczystej.

W omawianym przewodniku metodycznym podkreślono, że nawet w ogrodzie szkolnym można promować i wcielać w życie ideę ochrony przyrody⁶⁸, wyjaśniać uczniom zasady prawidłowości przyrodniczych. Należy wychowywać do cenięcia ponadmaterialnej wartości przyrody i uczenia się od niej. Poza tym trzeba uświadamiać wartość wszelkich dążeń społecznych, prowadzących do ochrony przyrody oraz popierać ideę ochrony przyrody – zwłaszcza ojczystej – w pro-

⁶⁴ Por. też, *Protokoły lekcji przyrodoznawstwa odbytych w roku szkolnym 1919/1920 w klasie trzeciej gimnazjum P. J. Kowalczyków w Warszawie. Materiały i opracowania z zakresu pedagogiki*, Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego, Skład Główny w Książnicy Polskiej Towarzystwa Nauczycieli Szkół Średnich i Wyższych, Warszawa 1923, s. 8, 12.

⁶⁵ Por. tamże, s. 9, 17, 94, 103, 104, 113, 125, 129.

⁶⁶ Por. E. Hassenpflug, *Obcowanie z przyrodą. Przewodnik metodyczny dla nauczycieli przyrody*, tłum. K. Czerwiński, H. Grotowska, B. Kalusza, W. Kotarbińska, T. Męczkowska, M. Radwański, H. Waniczkówna, red. W. Haberkantówna, Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego, Skład Główny Książnica – Atlas Towarzystwa Nauczycieli Szkół Wyższych, Warszawa-Łódź 1929, s. 131.

⁶⁷ Tamże, s. 171.

⁶⁸ Por. tamże, s. 182.

cesie kształcenia podczas lekcji szkolnych⁶⁹. Można to uzyskać, na przykład za pomocą przystępnie zrealizowanych zajęć praktycznych, obserwowania zwierząt (pies, kot, koń, krowa, świnia), hodowania roślin doniczkowych, łączenia malowniczych opowiadań, rysunku i malarstwa z nauczaniem przyrody, badania drobnostrójów pod mikroskopem, oglądania filmów, przezroczy i fotografii o naturze.

Dziecko ma poznawać przyrodę nie po to, aby kolekcjonować jej okazy naturalne, lecz aby ją „kochać (...) szanować, czcić (...) kreować mocne postanowienie chronienia przyrody i kraju ojczystego”⁷⁰. W tym celu w szkole można ekspozycjonować: po pierwsze – przepisy o ochronie przyrody, po wtóre – życzliwie sformułowane rady, jak chronić środowisko życia, po trzecie – prace uczniów, za pomocą których dzieci wyrażają pozytywne uczucia do przyrody, zwłaszcza miłość.

Omawiany przewodnik metodyczny został zwieńczony wiadomościami o ochronie przyrody w Polsce i na świecie, które napisał Stanisław Hubert⁷¹. Stanowi syntetycznie ujętą informację o zagrożeniach dla środowiska naturalnego z powodu eksploatacji bogactw naturalnych, źle zorganizowanej turystyki, zaśmiecania gór i lasów, niszczenia szaty roślinnej oraz płoszenia fauny. Autor zalecił nauczycielom, aby zachęcali dzieci do fotografowania, szkicowania ołówkiem oraz malowania roślin – zamiast zrywania (kolekcjonowania) szaty roślinnej: „wpajajmy w nasze dzieci prawdziwą znajomość życia otaczającej przyrody; gdy młodzież zrozumie, że i nasze życie jest podobne do życia całego mnóstwa otaczających nas istot, roślin i zwierząt, i jest z nim ściśle związane, to wzbudzimy w jej umyśle szacunek dla tej przyrody, a w sercach miłość ku niej! Wówczas idea ochrony przyrody stanie się jej własnością i towarzyszką na całe życie”⁷².

8. ZAKOŃCZENIE

Zaprezentowana twórczość dydaktyczno-wychowawcza stanowi cenne historyczne źródło drukowane do badań naukowych w zakresie edukacji ekologicznej w Drugiej Rzeczypospolitej. Należy wspomnieć, że wśród wielu środków dydaktycznych w omawianym okresie historycznym funkcjonowały także dzieła innych autorów, m.in. Maksymiliana Heilperna, Konrada Chmielewskiego, Ludwika Jaxa-Bykowskiego, Bohdana Dyakowskiego, Adama Czartkowskiego, Hipolity Selmowiczówny-Gnoińskiej, Marii Lipskiej-Librachowej, Delfiny Gayówny oraz Bronisława Gustawicza, Mieczysława Brzezińskiego, Heleny Grotowskiej, Aleksandra Janowskiego, Tadeusza Dybczyńskiego, Stanisławy Niemcówny.

⁶⁹ Por. tamże, s. 355.

⁷⁰ Tamże, s. 357.

⁷¹ S. Hubert, *Ochrona przyrody w Polsce*, w: tamże, s. 360.

⁷² Tamże, s. 370.

ENVIRONMENTAL EDUCATION IN THE SECOND REPUBLIC OF POLAND

Summary

The aim of the article is to explain problems related to the environmental education of children in the Second Republic of Poland based on selected examples of the work of Maria Arct-Golczewska, Zofia Bohuszewiczówna and Wanda Haberkantówna. The work of these authors, i.e. their stories for children and textbooks for environmental education, were recommended by the Minister of Denominations and Public Enlightenment for use in elementary and secondary schools. These stories and textbooks were intended as teaching aids in environmental education, but had implications for all overall teaching and educational activities. The authors named above also translated into Polish and popularized the works of foreign authors, especially the following: A. E. Brehm, A. B. Buckley, H. Coupin, H. Fabre, E. Hassenpflug, P. Ledoux, G. G. Lewis and E. Thompson. It must be emphasized that the work of these foreign authors were also used as teaching aids during the Second Republic of Poland.

Keywords: The Second Republic of Poland, environmental education, textbooks, the environmental education process

Nota o Autorze: dr Edyta Wolter, pedagog – historyk wychowania, adiunkt w Katedrze Pedagogiki Społecznej i Pedagogiki Pracy na Wydziale Nauk Pedagogicznych Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie. Zainteresowania naukowe, główne kierunki badań: kulturowe uwarunkowania edukacji ekologicznej w Polsce w zakresie ewolucji postaw ideacyjnych wobec środowiska społeczno-przyrodniczego (kultura intelektualna) oraz linii rozwojowej postaw moralnych wobec środowiska społeczno-przyrodniczego (kultura moralna), pedagogiczne aspekty równoważenia rozwoju w środowisku życia, pedagogiczne implikacje ekologii człowieka, pedagogika ekologiczna, edukacja ekologiczna w Drugiej Rzeczypospolitej.

Słowa kluczowe: Druga Rzeczypospolita, edukacja ekologiczna, wychowanie ekologiczne, podręczniki, proces dydaktyczno-wychowawczy do ochrony przyrody